

Л. І. ЗАМОРСЬКА. КАТЕГОРІЯ «СТРУКТУРА НОРМИ ПРАВА» ЯК ОСНОВА ЙОГО НОРМАТИВНОСТІ

Розкривається зміст категорії «структура норми права» і її вплив на право в цілому та його нормативний аспект.

Ключові слова : норма права, структура норми права.

Раскрывается содержание категории «структура нормы права» и ее влияние на право в целом и его нормативный аспект.

Ключевые слова : норма права, структура нормы права.

Maintenance of category opens up «structure of norm of law»I its influence on a law for whole and him normative aspect.

Key words : norm of law, structure of norm of law.

Під структурою розуміють характер, спосіб, закон зв'язку між елементами конкретного поняття, а під елементами – будь-які явища, процеси, а також їхні властивості і відношення, що перебувають у постійній взаємодії (зв'язку). При цьому як елементи розглядають не тільки реальні явища і процеси, їхні властивості і відношення, а й відображення останніх у людській свідомості¹. Це означає, що кожному явищу (фізичному, хімічному, біологічному, соціальному або духовному) властиві як внутрішні елементи, що його утворюють, так і певний спосіб їхнього зв'язку між собою, відповідна структура їх співвідношення. Іншими словами, будь-яке явище є діалектичною єдністю елементів і структури. Як елементи, що входять до складу явища, не можуть не бути так чи інакше пов'язані між собою, тобто не можуть не створювати тієї чи іншої структури, так і структура, спосіб зв'язку не може існувати без того, що пов'язується між собою, тобто без елементів, що її утворюють.

Якщо ж явищем є норма права (як соціальне явище), то із вищезазначеного випливає, що її елементи і структура – поняття не тотожні. Накладання цих понять, нечіткість у розмежуванні елементів і структури призводить до неправильних висновків. Так, Б.В. Шейндлін, правильно вважаючи внутрішньою формою побудови кожної норми загальний і обов'язковий характер правила поведінки, одночасно розглядав його як елемент правової норми, причому єдиний, і на цій основі виключав із числа її елементів гіпотезу, диспозицію і санкцію².

Питання про структуру норм права не є схоластичним. Його вирішення має безпосередньо практичне значення. Вчення про структуру правової норми озброює юристів знаннями, що допомагають зробити правильний аналіз і тлумачення норм у процесі їх застосування.

Як зазначає В.Д. Перевалов, структура норми права – поняття складне, тому, щоб його зрозуміти, необхідно насамперед вказати на особливі ознаки.

По-перше, структура юридичної норми – це об'єктивований результат відображення у нормі певних суспільних відносин. Фактичні суспільні відносини, що підлягають правовому оформленню, об'єктивно потребують логічної відповідності структури правової норми своїй внутрішній структурі. Вони достатньо «жорстко» визначають характер зв'язку і кількість структурних елементів норми. Детермінуючий вплив на структуру юридичної норми здійснюють тип, рід, вид, сторона

суспільних відносин³. Слід також мати на увазі складність логічних зв'язків між суб'єктами відносин, кількісні характеристики суб'єктів і об'єктів, поширеність і повторюваність суспільних відносин, можливий рівень їх узагальнення.

Умовно можна вважати, що та чи інша правова норма складається з такої кількості логічних структурних елементів, якої потребують суспільні відносини, що нею врегульовуються. Наприклад, структура майнових відносин індивідів зумовлює наявність у правовій нормі таких елементів, як гіпотеза, диспозиція (інколи навіть дві), санкція із вказівкою на кожного суб'єкта. Аналіз кримінального законодавства вказує на наявність кримінальних відносин, яким відповідає двочленна структура норми, тоді як у структурі конституційного права формулюється, як правило, тільки один елемент.

Таким чином, структура юридичної норми, що закріплена у нормативно-правовому акті, впливає зі структури певного виду суспільних відносин і є відображенням закономірної реальності правової системи певного суспільства. Цим і пояснюється відносно стійкий, стабільний характер структури норми. Такий підхід дозволяє заперечити спробу радянських учених розглядати структуру права лише як набір формально-юридичних, класово-нейтральних та ідеологічно індиферентних учень і тим самим спростувати їхню тезу про конвергенцію форм права⁴.

По-друге, структуру правової норми слід розглядати як єдність логічної та реальної структури. Логічна структура норми виражає первинні, вихідні її зв'язки в системі об'єктивного права, вона має потенціальне значення. Це своєрідний набір логічно взаємопов'язаних елементів, зумовлений специфікою правотворчості і структурою права загалом. Логічна структура в процесі свого розвитку перетворюється на реальну структуру, але, змінюючись, водночас зберігає свій результат⁵. Логічна структура норми включає стільки елементів, скільки логічно необхідно для врегулювання певного виду суспільних відносин.

Натомість реальна структура норми права відображає результат правового впорядкування суспільних відносин. Вона є сукупністю тих вибраних елементів логічної структури, яких достатньо для того, щоби конкретне держане веління набуло владного статусу в межах цілісного правового організму.

По-третє, структуру правової норми слід розглядати як систему діалектично взаємодіючих елементів. Саме завдяки системності права взаємодія елементів структури реалізується і в межах окремої норми. Вони можуть взаємоперетворюватись, змінювати одне одного, об'єднуватись і бути одним цілим. Характер і види такої взаємодії визначаються суспільними відносинами, а також специфічними можливостями цих елементів.

Основу структурного аналізу юридичних норм було закладено у першій половині ХХ ст. Так, англійський юрист Г. Блекстон вирізняв у складі закону чотири частини: 1) оголошувальну, в якій визначається, що є справедливим і несправедливим; 2) наказову, яка приписує всім спостерігати за справедливим і ухилятися від несправедливого; 3) допоміжну, за допомогою якої поновлюються порушені публічні права; 4) каральну, що передбачає покарання за публічні злочини⁶.

У 1940 р. було обґрунтовано концепцію тричленної структури норми права⁷, яка залишається традиційною і поширеною до цього часу.

На можливість різного прояву структурних елементів норми кримінального права звернули увагу ще радянські вчені. Так, наприклад, І.С. Самощенко, О.Е. Лейст та А.С. Піголкін, вказуючи, що та частина кримінальних норм, яка є

«диспозицією» для громадян (заборона здійснювати суспільно небезпечні діяння), одночасно є «гіпотезою» для державних органів, що розглядають справи про вчиненні злочини⁸. Цю думку також намагався уточнити М. Блум, стверджуючи, що частина кримінальних норм, які становлять «гіпотезу» і «диспозицію» для громадян (визначення умов, за яких виникають відповідні обов'язки, і опис забороненого суспільно небезпечного діяння), є «гіпотезою» для суду, що розглядає кримінальну справу⁹. На співпадіння більшості ознак диспозиції і санкції кримінально-правових норм вказували А.Ф. Черданцев та О.Е. Лейст¹⁰. Слід також зазначити, що, на думку К. Сайто, кримінально-правова норма постає як норма правомірної поведінки для всіх членів суспільства, як норма правосуддя – для учасників процесу після вчинення протиправного діяння, як пенітенціарна норма – для правопорушника¹¹. У всіх, вищезазначених випадках вирішальне значення має специфіка об'єктивних фактичних суспільних відносин і спрямованість структури правової норми, її «реакція» на зміну реальних обставин.

Структура як така є проявом цільності в різних процесах. Вона є відносно незалежною і від змін окремих властивостей елементів, і до певної міри від зміни елементів загалом. Ця особливість дозволяє нормі права зберігати статус єдиного і цілісного державно-владного веління. Практика законодавства підтверджує, що виокремлення того чи іншого структурного елемента норми відбувається тільки на основі його самостійного функціонування у вигляді особливого правила¹².

Уперше в юридичній літературі спробував сформулювати визначення поняття структури норми права В.Д. Перевалов, який стверджував, що це логічно узгоджена внутрішня будова правової норми, зумовлена суспільними відносинами, що характеризуються наявністю взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, та реально відображена в нормативно-правових актах.

Проте, на думку вітчизняного вченого С.В. Бобровник, структура норми права визначається як сукупність чітко визначених елементів, що у процесі взаємодії забезпечують функціональну самостійність норми.

Звідси випливає, що структура норми – це: ідеальна логічна конструкція, що забезпечує процес регулювання відносин між людьми; модель можливої поведінки, яка сформувалась у процесі суспільного розвитку; засіб пізнання та використання правової дійсності; об'єктивованій результат відображення у правовій нормі певних суспільних відносин з урахуванням особливостей їхнього типу, виду, суб'єктів, об'єктів, поширеності, повторюваності тощо; єдність ідеальної (що відображає набір логічно взаємодіючих елементів) та реальної (як результат правового опосередкування суспільних відносин) структури; система взаємопов'язаних елементів, що взаємодіють між собою; категорія, що залежить від волі законодавця у процесі формування структурних елементів відповідно до системи юридичних фактів; динамічна категорія, що забезпечує прояв різноманітних властивостей структурних елементів залежно від зміни фактичних обставин, різновиду суб'єктів та мети регулювання; категорія, що забезпечує стійкість правових норм як єдиного державно-владного засобу упорядкування відносин у межах суспільства¹³.

Таким чином, структура норми права – це внутрішня будова правової норми, що складається із логічно-викладених, чітко визначених елементів, які знаходяться у нерозривному взаємозв'язку та взаємодії між собою і є певним засобом упорядкування відносин у суспільстві.

Слід також погодитися з визначенням цього поняття, яке запропонував

В.Д. Перевалов: «Структуру правової норми можна визначити як логічно погоджену внутрішню будову норми, зумовлену суспільними відносинами, що характеризується наявністю взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, реально виражених у нормативно-правових актах».

Будучи складовою частиною значно ширшої проблеми, питання про структуру правової норми має своє самостійне значення. Як зазначає С.С. Алексєєв, це мікроструктура права, в якій, на відміну від макроструктури – розподіл права на галузі та інститути (системи права) – не так чітко видно соціально-політичні особливості правового регулювання¹⁴.

Однак у вітчизняній та російській юридичній літературі досі немає єдності поглядів щодо кількості елементів правової норми. Найбільш поширеною є думка про тричленну структуру норми права. Вона була висловлена в одному з перших підручників з теорії держави і права, як написали С.А. Голунський та М.С. Строгович. Їх підтримував Ю.С. Жициньський, який говорив, що «без диспозиції норма немислима, без гіпотези – беззмістовна, без санкції – безсила»¹⁵.

Слід також зазначити, що більшість дореволюційних юристів вказувала на двочленну структуру норми права й у зв'язку з цим визнавала наявність норм, що не містять санкції (*leges imperfectae*). Це суперечило розумінню права як системи норм, що забезпечені державним примусом, і визначило критичний підхід до загальноприйнятої точки зору.

З огляду на те, що тричленна норма здебільшого не співпадає з текстом закону, вона отримала назву логічної. Як зазначає С.С. Алексєєв, «логічна норма – це встановлене логічним шляхом загальне правило, що відображає органічні зв'язки між нормативними приписами і характеризується всіма особливостями, які розкривають їх державно-владну, регулятивну природу». Цей термін запропонував П.О. Недбайло, який зазначав, що різні частини норми доводиться встановлювати логічним шляхом зіставлення низки статей або через розподіл однієї статті на окремі норми. При цьому він зазначав, що відсутність хоча б одного з елементів означає, що в наявності справа не з правовою нормою, а з її частиною або з неправовим приписом¹⁶. Аналогічну думку висловлюють також інші науковці. Наприклад, С.В. Поленіна вважає, що відсутність усіх елементів свідчить про низьку якість правової норми¹⁷.

Подібне міститься у наукових працях Л.І. Спиридонова, який вважає, що лише єдність усіх трьох елементів утворює норму права. Відсутність хоча б одного з них означає, що представлена як норма логічна чи словесна конструкція юридичною нормою не є. Таку ж думку висловлює і А.Б. Венгеров, який зазначав, що таке розуміння є великим культурним завоюванням¹⁸.

Сучасний стан юридичної науки, у тому числі і ступінь розробленості питання про систему права, доводить до висновку про необхідність створення такої логічної структури правової норми, яка обов'язково містила б як третій елемент санкцію.

Водночас, як зазначали деякі автори, статті закону, як правило, не співпадають і не можуть співпадати з логічною структурою норми права¹⁹. Це неспівпадіння норм права, сконструйованих на основі тричленної схеми, з текстом законів привело певну частину науковців до висновку, що правові норми мають тільки двочленну структуру і складаються з гіпотези та диспозиції, гіпотези та санкції, диспозиції і санкції (як, наприклад, кримінально-правові норми).

Норма права як доктринальна конструкція є певною юридично логічною

моделлю позитивного права загалом, особливим нормативним регулятором зовнішньої поведінки людей. Для того, щоб законодавство здійснювало свою основну регулятивну функцію, логічно необхідна наявність у його нормах трьох взаємопов'язаних і взаємозумовлених компонентів, а саме: загальнообов'язкового правила регуляції поведінки людей; умов, за яких це правило діє; наслідків порушення цього правила. Як зазначав А.М. Шульга, тільки таку структуру норми права можна розглядати як логічну норму²⁰.

Це положення не є новим для юридичної науки. Так, у працях радянських науковців А.А. Івіна й Ю.В. Кудрявцева висловлювалася точка зору, відповідно до якої розрізняють власне зміст правової поведінки (правило поведінки) та джерело, яке встановлює її охороняє норму²¹. Цікавою із цього приводу є точка зору А.Г. Братка, який розрізняє умови дотримання заборони і умови застосування санкцій, причому веде мову про роздвоєння гіпотези норми на два елементи: гіпотезу диспозиції та гіпотезу санкції, і на цій підставі у складі юридичної норми виділяє вже не три, а чотири елементи.

Ще один російський вчений В.І. Леушин, підтримуючи чотиричленну структуру норми права, однак виділяє дещо інші її складові. Він, зокрема, зазначає, що норма права складається з таких елементів, як: а) гіпотеза, що передбачає умови дії норми; б) диспозиція, тобто правило поведінки, в якому вказуються суб'єктивні права та (або) юридичні обов'язки; в) заперечення диспозиції (антидиспозиція) чи гіпотеза особливого виду, що передбачає можливий факт порушення правила, сформульованого в диспозиції (наявність цього елемента вчений обґрунтовує, беручи для прикладу норму кримінального права, в гіпотезі якої є вказівка на факт правопорушення, що слід вважати структурним елементом норми, тобто ідеться про «гіпотезу для санкції»²²); г) санкція – міра державного примусу, що застосовується до правопорушника.

Тобто формулу логічної норми можна зобразити так: Г – Д – Д – С²³.

Натомість В. Пешка, розглядаючи норму права в контексті її нормативно-логічної структури, нарівні з гіпотезою, диспозицією і санкцією, виділяє також суб'єкт і об'єкт²⁴. Вказані позиції заслуговують на увагу, однак вони не є підставою для збільшення кількості структурних елементів правої норми. Суб'єктний склад і вказівка на мету та об'єкт можуть бути структурними елементами лише норм-дефініцій. А роздвоєння гіпотези – це результат співпадіння структурних елементів двох самостійних норм.

Подібної думки дотримуються і деякі сучасні російські правознавці. Так, на думку відомого російського теоретика права В.С. Нерсисянца, норма права – це і є загальне правило регулювання суспільних відносин, згідно з яким його адресати мають за певних умов (гіпотеза) діяти як суб'єкти визначених прав і обов'язків (диспозиція), інакше настануть невідгідні для них наслідки (санкція)²⁵. Сутність визначеної В.С. Нерсисянцем норми права полягає в тому, що йому вдалося пов'язати зміст і структуру норми права і тим самим зосередити увагу на важливій, до певної міри, визначальній ролі структури норми права у розумінні змісту норми права. При цьому, В.С. Нерсисянц твердо відстоює тричленну логічну структуру норми права.

Слід також звернути увагу на думку О.Е. Лейста, який вважає, що теоретичне і практичне значення тричленної структури правової норми почали визнавати сьогодні і її авторитетні критики. На його думку, логічна структура правової норми визнається не тільки одним із важливих понять загальної теорії права і,

відповідно, орієнтиром доктринального тлумачення чинного законодавства та підготовки положень про його удосконалення, а й основою логічного тлумачення закону при його застосуванні, тобто при виявленні обставин, що мають значення для вирішення справи, визначення змісту прав і обов'язків сторін правовідносин, а також санкцій, що забезпечують захист цих прав і виконання відповідних обов'язків²⁶. Він розкриваючи логічний зв'язок між елементами норми права, зазначає, що структура (слід наголосити: логічна – Л.З.) юридичної норми як логічний взаємозв'язок гіпотези, диспозиції і санкції може бути виражений формулою «якщо..., то..., інакше...».

Дискусія про структуру логічної норми права існує до сьогодні. Між вченими не існує єдино визнаної думки з приводу цього питання. Одні вказують на двочленну структуру, інші – на тричленну, а також існує думка про чотиричленну норму права, яка, зрештою, як і інші, має право на існування.

Зрештою, жодне із положень про логічну норму на сьогодні не є беззаперечним у сучасній науці. Так, наприклад, відомий закордонний спеціаліст у сфері теорії права Фон Райт висунув припущення, що норма складається аж із шести частин: 1) характеру (дозволяюча, забороняюча або зобов'язуюча норма); 2) змісту (назва діяння); 3) умов, за яких логічно можлива реалізація норми; 4) авторитету (орган, що встановив норму); 5) суб'єкта (адресат, до якого звернена норма); 6) обставин, із настанням яких реалізується норма. Перші три частини він вважав основними і називав «ядром норми». Санкцію і публікацію норми він вважав такими, що додаються до норми.

Положення про структуру норми права набули подальшого розвитку в теорії держави і права більшості пострадянських республік, у тому числі й України. Зокрема, відомий вітчизняний теоретик права В.О. Котюк зазначав, що ця проблема стосується всієї системи права, починаючи від структури норми права та її елементів, видів норм права, форм права – нормативно-правових актів, правових інститутів, підгалузей і галузей права, адже структура нерозривно пов'язана із системою. Погоджуючись із точкою зору російських радянських вчених про те, що структуру правових норм слід визначати стосовно всіх видів норм, а не тільки норм як правил поведінки.

Науковець також критикує загальноприйняте в юриспруденції поняття логічної структури правової норми, оскільки: по-перше, всі правові норми і статті нормативно-правових актів мають бути логічними з позиції законів формальної логіки. Якщо існують алогічні (неправильні) норми, то їх необхідно виправити. По-друге, всі норми права, викладені в нормативно-правовому акті, мають різний характер і по-різному застосовуються в процесі практичної діяльності. По-третє, всі види норм дуже тісно взаємопов'язані між собою, мають свою ієрархію. Як правило, у практичній діяльності застосовується не одна норма права, а весь нормативно-правовий акт, тому так звана «логічна структура» правової норми – це не що інше, як відображення логічної структури нормативного акта. Всі нормативно-правові акти повинні мати свою логічну структуру, в яку входить багато гіпотез і диспозицій, а іноді й санкцій.

Таким чином, структура правової норми визначається її характером, у зв'язку з чим можуть виникнути норми права, що не мають гіпотези, і норми права, що не мають санкції, а також саме вона є основою однієї з найосновніших ознак права – його нормативності..

1. *Свидерский В.И.* О диалектике элементов и структуры в объективном мире и в познании. – М.: Соцэкгиз, 1962. – С.17. 2. *Шейндлин Б.В.* Сущность советского права. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1959. – С. 95. 3. *Перевалов В.Д.* Структура нормы права // XXVI съезд КПСС и развитие права: Межвуз. сб. науч. труд. – Свердловск, 1982. – С. 110-111. 4. *Marxistisch-leninistisch Staats und Rechtstheorie.* Berlin, 1980. – P. 529. 5. *Абрамова Н.Т.* Целосность и управление. – М.: Наука, 1974 – С. 49-50. 6. *Бабаев В.К.* Советское право как логическая система. – М.: Акад. МВД СССР, 1978 – С. 169. 7. *Голунский С.А., Строгович М.С.* Теория государства и права. – М.: Юриздат (АН СССР, институт права), 1940. – С. 251. 8. *Общая теория советского права* / под ред. С. Н. Братуся, И.В. Самощенко. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 194. 9. *Блум М.* Структура нормы уголовного права // Учен. записки Латвийского ун-та – Рига: ЛГУ, 1968 – С. 109. 10. *Черданцев А.Ф.* Специализация и структура нормы права // Известия вузов. Правоведение. – 1970. – № 1. – С. 18-19. 11. *Сайто К.* Японское уголовное право. Современное уголовное право. – М.: Госюриздат, 1957. – Т.1– С. 306. 12. *Перевалов В.Д.* Структура нормы права // XXVI съезд КПСС и развитие права: Межвуз. сб. науч. труд. – Свердловск, 1982. – С. 114. 13. *Теория государства и права: Учебн. для студ. вузов* / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько – М.: Изд-во «Юристъ», 2000. – С. 368-369. 14. *Алексеев С.С.* Общая теория права.– М. : Юрид. лит., 1982. – Т.2. – С. 53 15. *Жицинский Ю.С.* Санкция нормы советского гражданского права. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1968. – С.44. 16. *Недбайло П.О.* Советские социалистические правовые нормы: лекция.– Львов: Узд-е Львов. ун-та, 1959. – С. 67. 17. *Поленина С.В.* Качество и совершенствование право творчества // Советское государство и право. – 1987. – № 7. – С. 67. 18. *Спирidonov Л.И.* Теория государства и права. – М.: Изд-во «Проспект», 1996. – С. 154. 19. *Пиголкин А.С.* Нормы советского социалистического права и их толкование: автореф. дис.на соискание науч. степени канд. юрид. наук. – Л.,1962.– С. 8. 20. *Шульга А.М.* Теория государства и права: Учебн. пособ. – Харьков: Консум, 2003. – С. 70. 21. *Ивин А.А.* Логика норм. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. – С. 62. 22. *Братко А.Г.* Запреты в советском праве / под ред. Н.И. Матузова. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1979 – С. 30. 23. *Леушин В.И.* Структура логической нормы и её проявление в регулятивных (обязывающих) и охранительных нормах права // Российский юридический журнал – 2005. – № 2 – С. 8. 24. *Peschka Vilmos.* Die Theorie der Rechtshormen. Akademiai kiado. – Budapest, 1982. – P 120. 25. *Проблемы общей теории государства и права: учеб. для вузов* / Под ред. В.С. Нерсесянца. –М.: Издат. гр. «Норма-Инфра*М», 1999. – С. 255. 26. *Лейст О.Э.* Сущность права. Проблемы теории и философии права. – М.: ИКД «Зерцало», 2002. – С. 196.